

УДК 94:614

**ВІДОБРАЖЕННЯ ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНИХ
ТРАДИЦІЙ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА
В ПАЛАЦОВІЙ АРХІТЕКТУРІ ХАНСАРАЮ***THE REFLECTION OF THE STATE-POLITICAL
TRADITIONS OF THE CRIMEAN KHANATE
IN THE PALACE ARCHITECTURE OF HANSARAY***Федчук О. Б.,**студент, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Київ, Україна),
e-mail: iskanderbey@i.ua**Fedchuk O. B.,**student, Kyiv National Taras Shevchenko
University (Kyiv, Ukraine), e-mail: iskanderbey@i.ua

Висвітлено питання місця палацу кримських ханів в Бахчисарай в палацовій архітектурі Кримського ханства. Розглянуті символічні елементи окремих складових частин палацу у порівнянні з іншими архітектурними традиціями ісламського світу. Прослідковано, яким чином державно-політична традиція Кримського ханства визначала напрямки розвитку офіційної матеріальної культури на прикладі палацу кримських ханів у місті Бахчисарай.

Ключові слова: Хансарай, Бахчисарай, кримськотатарська архітектура, державно-політичні традиції, Гірей, Кримське ханство.

The issues of the place of the Crimean khans palace in Bakhchisarai in the palace architecture of the Crimean Khanate are covered. Considered the symbolic elements of individual components of the palace in comparison with other architectural traditions of the Islamic world. It was followed by how the state-political tradition of the Crimean Khanate determined the directions of the development of official zed material culture by the example of the palace of the Crimean khans in the city of Bakhchisarai.

Keywords: Hansaray, Bakhchisaray, Crimean Tatar architecture, state-political traditions, Girey dynasty, Crimean Khanate.

Політичні та соціально-економічні відносини України з Кримським ханством неодноразово ставали об'єктом суспільної зацікавленості та предметом наукових досліджень. В силу різних обставин українсько-кримськотатарський взаємовплив практично залишається на периферії широкого інтересу. Особливо слабо вивченою є матеріальна культура Кримського ханства та повсякдення його еліти. На жаль, сьогодні, в силу певних причин, збереглася лише одна пам'ятка кримськотатарської палацової архітектури, що знаходиться на території міста Бахчисарай. Ханський палацовий комплекс (крим. Hansaray. Далі в тексті – «Хансарай» – примітка Ф. О.), зважаючи на свою історико-архітектурну цінність, став об'єктом різних досліджень. Роботи, присвячені даній темі детально описують сучасний план палацу, його структуру та планування, роблячи екскурс в історію Хансарая до катастрофічної пожежі 1736 року та численних капітальних ремонтів, які мали місце у XIX–XX століттях. Однак, зовнішній вигляд Хансарая та його архітектурна композиція на нинішній день сильно відрізняється від палацу епохи розквіту Кримського ханства. Якщо мистецтвознавче вивчення Хансарая має ґрунтовну історіографію, то практично недослідженими залишаються питання місця Хансарая у палацовій архітектурі Кримського ханства, символізму його окремих складових

частин, в порівнянні кримськотатарської палацової архітектурної традиції з іншими ісламськими архітектурними традиціями, насамперед – османською, арабською та перською. В той час як державна традиція Кримського ханства визначала напрямки розвитку офіційної матеріальної культури. У зв'язку з цим, метою даної роботи є аналіз впливу державно-політичної традиції Кримського ханства на створення архітектурного ансамблю Хансарая. Для досягнення мети було окреслено такі завдання: схарактеризувати повноту джерельної бази, проаналізувати стан дослідження проблеми у науковій літературі, дослідити походження та розвиток архітектурного стилю Хансарая, окремих його елементів та символізм відображених в них сюжетів. Джерельна база дослідження представлена широким комплексом повідомлень, різних за походженням, інформативністю та достовірністю. Умовно джерела з означеної проблеми можна згрупувати як тюрко-мусульманські та іноземні.

З першої групи джерел можна виділити хроніку Халіма Гірей-султана, напис Менглі Гірея на Демір-капи, написи на ханських дюрбе та на Золотому фонтані, хроніка «Tarihi Sahib Geraу», записи Евлія Челебі. Кримськотатарський літописець XVIII Халім Гірей-султан описує заснування Бахчисарая та ханського палацу Сахібом Гіреєм (1532–1551), наводить дані про його структуру планування. Напис Менглі Гірея (правив тричі: у 1467, 1469–1475 і 1478–1515 роках) на Демір-капи містить дані про титулатуру хана і дату заснування цієї пам'ятки, яка колись, помилково вважалась датою заснування самого Хансарая. Написи на ханських дюрбе та на Золотому фонтані містять короткі відомості про їхніх будівничих. Турецький астролог і медик, радник Сахіба Гірея – Реммал Ходжа наводить дані про хід будівництва Хансарая і міста довкола нього. В книзі турецького мандрівника Евлія Челебі міститься опис не лише Хансарая, але й інших палаців кримських ханів – Девлет-сарая, Алма-сарая, Ашлама-сарая, а також опис міст і селищ, прилеглих до палацу – Бахчисарая, Саланчику, Ескі-Юрту, Чуфут-Кале та інших. Аналіз тюрко-мусульманських джерел дозволяє нам прослідкувати вплив кримськотатарських та окремих елементів османських і перських державно-політичних традицій на палацову архітектуру Кримського ханства.

Іншу групу джерельних повідомлень складають праці європейців, яких ханський палац вражав своєю незвичністю та східним колоритом. Серед них, за інформативністю, можна виділити працю Мартіна Бронєвського, опис Хансарая, здійснений Еміліо Д'Асколі та опис, здійснений капітаном Манштейном. Польський посол при дворі Мехмеда II Гірея (1577–1584) – Мартин Бронєвський, описує навколишню місцевість та села довкола Бахчисарая, повідомляє про те, які функції виконує той чи інший палац. Сподвижник російського воєначальника Мініха, капітан Манштейн, здійснив детальний опис Бахчисарая перед тим, як російська армія спалила

його. Вказані в даних джерелах деталі, незвичні для європейців – відсутні в описах Хансараю, створених мусульманськими авторами.

Проблематиці Хансараю присвячені праці Е. Османова, Ф. Домбровського, Н. Богданової, О. Гайворонського. Кримськотатарський вчений Ельвіс Османов, у своїй праці, присвяченій Хансараю, на основі джерельної бази, порівнює сучасний стан палацу із тим, що було в давнину, аналізує проблемні аспекти його історії. Російський історик білоруського походження – Франц Домбровський, дає детальний опис планування, структури та історії Хансараю, але, при цьому, у його роботі небагато посилань на опис Хансараю доби його розквіту сучасниками подій, а присутній авторський переказ даних. Праця російського вченого Богданової містить дані про усі ті численні перебудови, які зазнав Хансарай протягом двох останніх століть. Український історик та краєзнавець Олекса Гайворонський є автором ряду статей присвячених історії Хансараю, його окремих складових частин та інших кримськотатарських палаців, але, на жаль – на сьогоднішній день, увесь цей матеріал так і не був зібраний ним в одній праці. Попри ґрунтовність доробку вказаних вчених, у їхніх роботах мало уваги приділяється аналізу впливу державно-політичної традиції Кримського ханства на становлення архітектурного ансамблю Хансараю.

Таким чином, стан джерельної бази є цілком задовільним і дозволяє розв'язати поставлену мету, наукова література, присвячена Хансараю, теж розкриває питання історії палацу та його архітектурних особливостей, проте лише побічно торкається обраної нами проблематики.

На сьогодні, до складу Хансараю входять головний палацовий комплекс, палацова площа, будівлі гарему, ханська конюшня, ханська мечеть, некрополь із кількома дюрбе, будівля мечеті, баня Сари-гюзель, Соколина башта, Фонтан сліз та Перський сад. Площа палацу дорівнює 4,5 гектара [10, с. 32–35; 25, с. 21]. Це у п'ять разів менше за площу Хансараю до подій 1736 року, після яких від старого палацового комплексу (куди входили жилий корпус, конюшні, гарем, приміщення для обслуги, мечеть, баня, посольський зал, зал Дивану, приміщення бібліотеки та єзуїтської місії. Сам Хансарай складався з 4500 кімнат, де проживало 3000 осіб) вціліли лише некрополь, мечеть і баня Сари-гюзель [8, с. 56; 14, с. 77]. Решта Хансараю, як і місто Бахчисарай, довкола нього – було знищено вогнем, під час пожежі, вчиненої військами Мініха під час чергової російсько-турецької війни. В цій же пожежі було знищено інші палаци долини Ескі-Юрту – Девлет-сарай, Ашлама-сарай, Альма-сарай та Улаккли-сарай [7]. Враховуючи фінансову кризу Кримського ханства та постійну зміну ханів на престолі, лише хану Кири́м Гірею вдалось, запросивши іранського зодчого Омера (крим. *Ömer*), відбудувати палац. Водночас, були збудовані Соколина башта з оглядовим майданчиком на ній та Фонтан сліз, усередині палацового двору. Повністю змінився

зовнішній та внутрішній дизайн головного жилого корпусу (Тенекелі), в якому було створено Золотий кабінет [25, с. 48–49].

Говорячи про питання Хансараю, неможливо не зачепити історію його заснування та причини, які змусили Сахіба Гірея оселитись тут. У зручній гірській долині Ескі-Юрту, містилось однойменне селище. Перші згадки при нього датовані тими часами, коли Кримський півострів входив до складу Кримського улусу Золотої Орди, а Ескі-Юрт був не селищем, а чималим містом [23, с. 82]. Російський тюрколог Смірнов, пропонує вважати Ескі-Юрт і більш пізні Кирк-Ор (суч. Чуфут-Кале) та Саланчик (відповідно: другу і третю столиці Кримського ханства) прямими попередниками Бахчисараю, мотивуючи це географічною близькістю обох поселень (зараз, Ескі-Юрт, Саланчик і Чуфут-Кале входять до складу міста Бахчисарай, а відстань між ними вимірюється у районі десятка кілометрів – прим. Ф. О.) Період історії Криму, починаючи з моменту перенесення Хаджі Гіреєм столиці із Солхату (сучасний Ескі-Крим, колишній центр Кримського улусу – прим. Ф. О.) і до падіння Кримського ханства, характеризувався боротьбою за розширення влади хана із карачі-беями, знатними родами держави. Однією з причин перенесення столиці була віддаленість долини Ескі-Юрту від володінь карачі-беїв з роду Ширін. Населення Ескі-Юрту було етнічно неоднорідним, управляти ним було легше, ніж етнічно тюркським населенням Степу, а влада хана тут була значно сильнішою, ніж у Солхаті, оточеному з трьох боків володіннями Ширінів [18, с. 74–91].

За легендою, полюючи у «чайрах» (напів-занадбаних культурних насаджень в дикій місцевості, куди місцевий люд ходив полювати і збирати плоди) майбутній кримський хан Сахіб Гірей, зупинився на березі невеликої річки Чурюк-су, спостерігаючи за поединком двох змій. Одна з них, будучи смертельно пораненою, пірнула в річку. І через деякий час, мов би нічого не сталося – кинулась знову у бій і перемогла супротивника. Побачивши в цій події знак відродження для Кримського ханства, Сахіб Гірей, ставши ханом, наказує будувати нову столицю, на гербі якої було зображено дві змії, що борються одна із одною [13, с. 80–83]. Точна дата заснування міста невідома, згідно з повідомленням придворної хроніки Сахіба Гірея – Хансарай було засновано перед походом татар на черкесів – тобто у період між 1532 і 1533 роками [26, с. 38, 43–44]. Довкола палацу Сахіб Гірей збудував місто, яке було назване Бахчисараєм. До Сахіба Гірея, схожі ідеї намагався втілити у життя Менглі Гірей, батько Сахіба, котрий переїхав із Кирк-Ору (руїни ханського палацу тут збереглись донині – прим. Ф. О.) до Саланчику, де збудував мечеть, медресе і три палаци (Головний – Девлет Сарай і два менших – Улаккли Сарай і Альма Сарай) [5, с. 88–89; 12]. Його син – Саадат Гірей (1524–1532), продовжував розбудовувати Саланчик, збудувавши там безліч водяних млинів і завод з виготовлення гармат, через, що річка

Ашлама, яка бере початок у Кримських горах, в своїй нижній течії дістала назву Чурюк-су (крим. Çürük Suv означає «брудна вода») [10, с. 50; 22, с. 27–28]. Тобто, ідея будівництва нової столиці в Ескі-Юрті, у часи Сахіба Гірея не була новизною.

В середовищі істориків, раніше побутувала думка про заснування Хансараю ханом Менглі Гіреєм. Каменем спотикання служили Демір-капи (крим. Demir qarı. Буквально – «залізні ворота») – портал, що до подій пожежі служив входом до Хансараю і є найдавнішою його частиною, виконаною в 1503 році, венеціанським зодчим Алоїзіо Ламберті да Монтан'ян в стилі ренесансу (хоча ренесансний образ воріт мало схожий на класичний італійський ренесанс, оскільки на Демір-капи присутні кам'яні розетки із зображенням квітів аконіту, лотосу і дубового листа. Тобто, ми можемо бачити певні локальні впливи на творчість італійського майстра) [12, с. 12]. Про дату заснування споруди свідчить напис на воротах, виконаний арабськими літерами [1, с. 489]. Чи дійсно можна вважати Менглі Гірея засновником Бахчисараю? Жодна кримськотатарська хроніка не приписує Менглі Гірею такого діяння, а ренесансний портал аж ніяк не вписується у загальну картину палацу, побудованому за канонами ісламської архітектури. На думку кримознавця Домбровського, портал Демір-капи, спершу був складовою частиною Девлет-сараю Менглі Гірея у Саланчику, і тільки за Сахіба Гірея був перенесений на нове місце, як символ перенесення ханської влади з одного місця – на інше [8, с. 50–52]. На сьогодні, загальноприйнятою є думка про заснування Хансараю Сахібом Гіреєм. До того ж, хроніка Реммала Ходжі прямо називає Сахіба Гірея засновником Хансараю і пише про те, що на будівництво палацу у кримського хана пішло сім років [26, с. 44].

Ханасарай, заснований Сахібом Гіреєм, активно розбудовувався за правління Багатура Гірея (1637–1641), Ісляма III Гірея (1644–1654), Каплана Гірея (правив у 1713–1715 і у 1730–1736 роках) і Кирима Гірея (1758–1764, 1768–1769) [2, с. 34].

Розглядаючи питання аналізу архітектурних особливостей Хансараю до пожежі 1736 року та впливу політичних подій історії Кримського ханства на вигляд палацового комплексу – варто згадати проблему відсутності будь-якої оборонної споруди у вигляді ровів чи валів довкола нього. Охорону палацу здійснювали корпуси капи-кулу маючи при собі декілька гармат. Стіна, яка оточувала палац, мала радше декоративний, аніж захисний характер. В разі небезпеки хан, його приближені та населення Бахчисараю переховувались у фортеці Топра-кале, яка знаходилась на неприступному плато, в межах міста Чуфут-Кале [15, с. 119].

Для порівняння довжина стіни довкола палацу Топ-Капи становить близько півтора кілометра [9, с. 69]. На прикладі цього, ми можемо побачити, що кримський хан не мав на меті закритись від світу, відгородитись від своїх підданих – навпаки доступ до нього був відкритий усім охочим. До того ж, за давнім тюркським звичаєвим правом «тюре»,

верховна судова влада у державі належала саме особі хана, який міг бути останньою інстанцією у вирішенні будь-якої судової тяганини [3, с. 351–352]. Також, тут можна простежити взаємозв'язок між Хансараєм (резиденцією хана), Бахчисараєм (найбільшим містом долини) та Чуфут-Кале (фортеця, яка служить для оборони долини) – тому, слід вважати, що усі три поселення були складовими частинами єдиного цілого.

В палацовій стіні було вирубано чотири брами, виготовлені із дерева та оббиті залізом. На сьогоднішні збереглися залишки стіни разом із двома брамами – Північною та Південною. Північна брама (крим. Darb Hane-karı) у XVI–XVIII століттях охоплювала не лише портал, але і Демір-капи, міст через Чурюк-су (в ті часи річка була значно повноводнішою, ніж зараз, а у Бахчисараї та Саланчику – її береги були акуратно вимощені бруківкою) і декілька господарських будівель: кухню та кімнати кілерджи і чангерлі (кухарів і чашників). В 1611 біля Північної брами була збудована башта, для спостереження за горизонтом. З часів Сахіба Гірея тут розташовувався арсенал та монетний двір. Південна брама (крим. Vağsa karı) знаходилась значно південніше, ніж сьогодні була своєрідним бар'єром, яка відділяла ханські сади від навколишніх чаїрів Качі-бахче та Сюрен-бахче, котрі знаходились біля селища Ескі-Юрт. Східна брама (крим. Eskiğöğünüş qarı) знаходилась біля будівель ханської конюшні, а західна (крим. Yeniğöğünüş qarı) біля гарему. Перша була збудована Сахібом Гіреєм, а друга – Багатуром Гіреєм [5; 10, с. 57–58, 75].

Місцем життя кримських ханів стала будівля під назвою Тенекелі (крим. Tenekeli-saray) Зовні вона була прикрашена рослинними та геометричними орнаментами. Тенекелі-сарай, знаходився на тому ж місці що й зараз і теж був двоповерховим. Вікна першого поверху були прикрашені буковими ґратами, вікна другого – різнобарвними вітражами. На першому поверсі знаходились Басейна зала (за Кирима Гірея її перенесли поза межі Тенекелі), Посольська зала (знаходилась наприкінці Тенекелі і займала собою два поверхи. В залі були відкриті балкони, мармурова підлога, рослинні орнаменти та перські килими на стінах і фонтан) та кімната Дивану (дорадчого органу Кримського ханства, до якого входили карачі-беї, улеми і мурзи) [14, с. 75–76]. В Диванній залі знаходився ханський трон, розкішні лавки для калги та нурредіна (першого і другого спадкоємців хана) і місця, призначені для інших членів дорадчого органу [10, с. 58–59]. Диванна зала, що збудована Сахібом Гіреєм, була вперше перебудована за часів Ісляма III Гірея, а потім – за часів правління його брата Мехмеда Гірея (котрі подібно їхньому далекому предку, теж боролись за розширення своїх владних повноважень, намагаючись втілити їх не лише у реформах, але й в архітектурному символізмі, в пишності Диванної зали) і знову перебудована ханом Капланом Гіреєм (один з останніх кримських ханів), який поставив у її центрі фонтан, що вражав уяву сучасників навіть

тоді, коли Кримське ханство увійшло до складу Росії (Кирим Гірей збудував значно скромнішу кімнату Дивану, аніж його попередники, проте фонтан було збережено) є яскравим прикладом чотирьох етапів будівництва Хансараю [5; 16, с. 49–52]. На жаль, під час ремонтних робіт у ХХ столітті фонтан Диванної зали зник [25, с. 37]. Після пожежі Тенекелі був перебудований Омером у стилі мукарнас (покриття підлоги порцеляновим кахлем), а вершиною майстерності архітектора став Золотий кабінет кримського хана, збудований у формі машрабії (закритого балкона, гаптованого деревом і золотом) із застосуванням найновіших на той час французьких технологій світлотіні (контраст стін, виконаних у темних тонах і яскравого світла, яке лилось з кольорових вітражів) [17, с. 56]. Хоча, мистецька цінність цих шедеврів є безсумнівною – вони були значно скромнішими за колишній інтер'єр кімнат Тенекелі і означали агонію Кримського ханства, останнім правителям якого було важливо зберегти державу від зникнення, а не боротись за посилення своєї влади.

На другому поверсі Тенікелі знаходилась ханська їдальня, особисті покої хана та кімнати, у яких проживали гості [25, с. 50].

Тенекелі, конюшні та будівля, де проживали капи-кулу, були збудовані за Сахіба Гірея, тоді, як гарем в цей час знаходився у Девлет-сарай та в Улаклі-сарай, біля міста Саланчик [22, с. 34; 26, с. 43–47]. Однак, під час будівельних робіт хан Багатур Гірей у 30 рр. XVII століття збудував чотири приміщення для гарему у Бахчисарайському палаці, а Девлет-сарай відтоді був покинутий і використовувався, як склад для зброї [10, с. 50, 57].

Між Тенекелі, конюшнями, гаремом та господарськими приміщеннями знаходилась Палацова площа, яка становила собою прямокутник, в декілька раз більший за сучасну площу, яка нині має неправильну форму (через знесення господарських будівель Хансараю у XIX столітті). Існують припущення, що раніше цей майдан був вимощений піском і служив для проведення церемоніальних заходів, через нього іноземці направлялись до ханських апартаментів [25, с. 78]. Ця деталь є прямим впливом османської архітектури, яка за допомогою такого елементу намагалась вразити гостей палацу його величиною, у порівнянні з нікчемним розміром однієї особистості [4, с. 444, 458].

Навпроти Тенекелі знаходиться ханська мечеть, збудована Сахібом Гіреєм та баня Сари-гюзель. Вони є одними з найдавніших складових частин Хансараю [1, с. 193; 16, с. 24]. І, хоча вигляд будівель практично не зазнав змін протягом усієї історії існування Хансараю – сьогодні баня Сари-гюзель знаходиться в аварійному стані [16, с. 53, 55].

Приміщення гарему, яке на нинішній день є маленьким і непримітним будинком, до пожежі складалось з чотирьох корпусів, які налічували 360 кімнат [10, с. 57]. Для європейців такі цифри є захмарними, але в порівнянні з султанським палацом Топкапи, в якому приміщення гарему

займали цілий квартал – масштаби ханського гарему були доволі скромними [9, с. 78–80].

Невіддільною частиною Хансараю були ханські конюшні та інші господарські приміщення, де тримали худобу, свійських та хижих птахів. Нам нічого не відомо про зовнішній вигляд цих споруд, оскільки сучасники не приділяли їм великого значення – але, ймовірно за все, він значно відрізнявся від сучасного вигляду. Адже, на нинішній день більша частина конюшні була знесена, а її залишки, спотворені внаслідок численних перебудов, використовуються у господарських потребах [9, с. 1–5].

Особливо трагічною виявилась доля ханської бібліотеки, де зберігались ханські архіви, кадіаскерські списки, османських, іранських, арабських та кримськотатарських улемів та поетів. Разом з унікальними канцелярськими документами єзуїтської місії, яка діяла при дворі хана – все це було поглинуто руйнівною діяльністю вогню [14, с. 75–76].

Як і будь-який палац східного типу, Хансарай був створений для зображення картини Ірему (Райського саду) на землі. Цей вишуканий елемент архітектури, характерний для всього ісламського світу [10, с. 52–53, 56]. Типовими прикладами чого є монументальні ансамблі Топкапи і Долмабахче в Стамбулі, Алі-капу в Ісфгані та Ар-Ріхаб у Багдаді [8, с. 77–80]. Проте, на відміну від них – Хансарай, аж ніяк не створював пригнічувального враження на своїх сучасників, задля демонстрації залякування підданих могутністю державного абсолютистського апарату. Прикладами таких поглядів є архітектурний ансамбль Топкапи, який складається із величезної кількості будівель, обнесених неприступними стінами і поєднаних химерними арками, або – палац Алі-Капу з його колосальними колонами [2, с. 46, 166–169]. У Хансарай навіть гігантська Палацова площа, спроектована за взірцем османського палацового будівництва, служила демонстрацією військової могутності хана перед іншими володарями та перед кримськотатарською знаттю, оскільки звідси хан відправлявся у свої походи [5]. Оскільки, влада ханського хана, на відміну від влади османських султанів чи перських шахіншахів, ніколи не була абсолютною, схожий ефект був просто неможливим.

Близько двох третіх території Хансараю займають сади, алеї кипарису, гранату і жасмину. У давнину цей сад, названий Перським садом (в Ірані також було популярно оточувати палац садами) був ще більшим, ніж зараз, завдяки тому, що і розмір Хансараю був більшим, ніж тепер. У східних народів жасмин символізує красу, гранатове дерево – швидкоплинність земного щастя, а кипарис – смуток за минулим [19, с. 370, 439–443]. Не випадково назва міста Бахчисарай, в перекладі з кримськотатарської означає «палац-сад» і яскраво демонструє характер не лише Хансараю, але і столиці Кримського ханства. Хоча саме за Сахіба Гірея ханська влада в державі досягла свого максимуму, що відбилося у наслідуванні перської

традиції палацу–саду – схожі тенденції були і в його попередників. Зокрема, його батько Менглі Гірей, поблизу Девлет Сараю, де жив він сам – збудував Альма Сарай (Реммал Ходжа, здивований його красою, називає палац «Малим Хансараям») [26, с. 159–163]. Спочатку це був церемоніальний палац Менглі Гірея, де приймали іноземних послів, а пізніше, після перенесення столиці у Бахчисарай – він перетворився на місцеперебування ханського гарему, а після побудови гарему в Хансарай – його використовували, як арсенал. Інший палац, збудований Менглі Гіреєм – Альма Сарай описаний, як квітучий палац–сад. Тут жили молодші брати хана (крім калги, який мав резиденцію в Акмеджиді і тримали ханських коней [7; 3, с. 345]. Хан Багатур Гірей, збудував іще один палац–сад – Ашлама–сарай. Турецький мандрівник Евлія Челебі, після відвідин палацу говорить, що за красою він переважає Хансарай і поступається лише палацам Стамбулу. Цікаво, що літні альтанки Перського саду в Ашлама–сарай були виконані у китайському стилі, серед полів півоній, гвоздик, тюльпанів, спінакерів (один з сортів троянди) та гіацинтів. У саду також росли яблуні, груші, вишні, персики і гранатові дерева. Ашлама–сарай служив місцем відпочинку кримських ханів, коли їм набридав Хансарай у Бахчисарай [10, с. 52–53]. Сьогодні, ні прекрасні сади Ашлама і Альма Сарая, ні вищезгаданий Девлет Сарай не збереглися. Їх також знищив Мініх, а руїни палаців були знесені за радянської влади.

Ханський некрополь (Мезарлик), одна з небагатьох частин палацу, яка практично не зазнала пошкоджень ні за царської, ні за радянської влади. Найстарша могила на цвинтарі датується 1592 роком. Усі попередні правителі Кримського ханства поховані в Саланчику [25, с. 35]. Мезарлик став їхнім постійним некрополем лише за Девлета Гірея, однак значна частина ханів, котра закінчила своє життя поза межами батьківщини похована у Родосі або в Стамбулі. Особливу архітектурну цінність становлять могили Девлета Гірея та Ісляма III Гірея, густо розписані меморіальними написами у яких згадується про швидкоплинність життя та велич людського духу [1, с. 498–501].

Раніше, до катастрофічної пожежі, на прикладі Хансарая можна було прослідкувати відмінність кримськотатарської монументальної архітектури від османської чи перської – тепер це можна зробити лише дивлячись на сучасний стан палацу (який сильно вирізняється від давнього, оскільки відбудова палацу Омером, велась за канонами іранської традиції), порівнюючи його вигляд з описами сучасників. Величезною втратою для історії стало і те, що у вогні згоріли кадїаскерські (судові) списки, господарські акти, безліч ханських ярликів, канцелярія єзуїтської місії, в якій містились дані, присвячені християнізації Криму та інші безцінні документи.

Жодне із джерел, які дійшли до нашого дня не говорить про те, що при будівництві Хансарая застосовувався такий помітний елемент

мусульманської архітектури, як купол, популярний в арабів та персів. Лише мечеть та баня Сари–гюзель, збудовані із застосуванням такої технології. Усі інші дахи Хансарая на сьогоднішні є трапецієподібними, та й назва «Tenekeli» (буквально – «оббитий залізом») вказує на те, що його дах був зроблений із твердих матеріалів, можливо із черепиці, яка не є придатною для будівництва куполів. Серед інших, традиційних для ісламської архітектурної традиції у Хансарай були (і залишаються) присутніми мінарети, фонтани, арки та арабески. Сама форма розташування будівель Хансарая теж була доволі символічною. Якщо подивитись на схематичний план Хансарая у відповідному масштабі – він нагадує тарак–тамгу Гіреїв, державний символ Кримського ханства. Таким чином, Хансарай символізував велич їхнього роду, який за своєю знатністю перевершував навіть Османів, сюзеренів Кримського ханства. Враховуючи політичний курс Сахіба Гірея, як людини, котра проводила реформи, спрямовані на посилення його влади та зменшення залежності від османського султана Сулеймана I Кануні – теза видається цілком логічною. З іншої сторони така форма Хансарая могла символізувати Хумая, райського птаха в ісламі, що цілком вписується в канон османсько–перської архітектури, де такий символізм мав місце [24, с. 189].

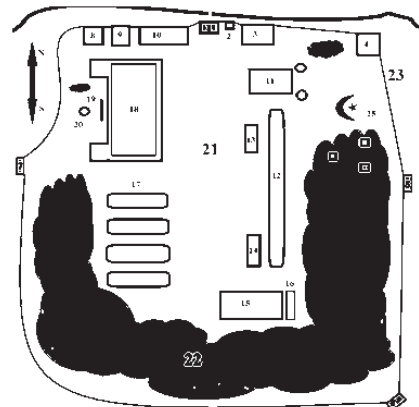

Схема розташування архітектурних елементів Хансарая до пожежі 1736 року:

1 – Північна брама; 2 – оборонна башта; 3 – арсенал і монетний двір; 4 – баня Сари–гюзель; 5 – Західні ворота; 6 – Південна брама; 7 – Східні ворота; 8 – кімнати чашників і кухарів; 9 – кімнати конюхів; 10 – кухня; 11 – мечеть; 12 – конюшні; 13–14 – господарські будівлі; 15 – бібліотека та кадїаскерський архів; 16 – єзуїтська місія; 17 – гаремні корпуси; 18 – Тенікелі; 19 – Демір–капи; 20 – Золотий фонтан; 21 – палацовий майдан; 22 – перський сад; 23 – палацовий мур; 24 – міст через Чурюк–су; 25 – Мезарлик і дюрбе.

Тарак–тамга (крим.taraq tamga) – родовий символ династії Гіреїв

Хансарай у своєму класичному вигляді був невіддільною частиною того, що тюркська історіографія називає Тахт–Елі або Хан–Елі (буквально – «коронний край»), своєрідної міської агломерації Середньовіччя, яка об'єднувала декілька міст у яких зосереджувались ханські палаци, торгово–ремісничі центри, міста–фортеці та села, які забезпечували їх продукцією. До прикладу, усі міста Нижнього Поволжя в Улусі Джучі було тісно пов'язаним між собою економічними зв'язками, знаходились неподалік один від одного і, з плином часу могли би перетворитись в один єдиний мегаполіс [20, с. 109]. Та ж сама ординська концепція Тахт–Елі, була втілена і у Криму. Бахчисарай у XVI–XVIII століттях був містом, де знаходилось 2000 будинків [14, с. 77]. Якщо в брати до уваги мінімальні показники, за яким в одному будинку жила сім'я із чоловіка, дружини і трьох дітей – то у місті жило 15 тисяч людей з урахуванням тих 3 тисяч, що жили в Хансарай. Причому такі цифри є дуже приблизними і можуть бути насправді значно більшими (для порівняння, у Львові, який входив до складу Речі Посполитої, котра у економічному плані була значно потужнішою за Крим, в XVII столітті жило близько 20 тисячі людей) [11, с. 473–474]. В місті було 24 мечеті, 17 медресе, 9 текіє дервішів, палаци ханських чиновників, 70 джерел і фонтанів, 1110 крамниць і майстерень, лікарня, 4 громадських бані та православна і вірменська церкви. Місто простягалось на дванадцять тисяч кроків (приблизно – 15 кілометрів) Сусідній Саланчик був ремісничим центром держави, тут було 5 кварталів і 5 мечетей, зброярські майстерні, кузні, баня і два медресе. Станом на середину XVII століття тут було 3000 будинків, при тому, що значна частина людей жила у печерах [10, с. 50, 64–66]. Тобто місто, яка знаходилось буквально навпроти Бахчисараю, перевищувало його за кількістю населення, але не мало розвинутої торговельної інфраструктури, яка знаходилась в Бахчисарай. Забезпечення цих міст сільськогосподарською продукцією здійснювалось через місцевість Тат–Елі (населеного греками, селища поблизу Кафи), селища Ескі–Сала (де жили здебільшого греки і готи, які вирощували виноград), Ескі–Юрт та Сартас (селище населене нащадками генуезців. Тут постійно жили послі із Речі Посполитої та Московії), частина товарів ввозилась напряду через дорогу, яка прямувала з Балаклави, одного з портів Кримського ханства [3, с. 345; 10, с. 53, 72–73; 15, с. 119–120].

Сакральну функцію для місцевих мусульман виконувало стародавнє селище Ескі–Юрт, де знаходились могили мусульманських святих, для християн – Успенський монастир, а для юдеїв – Чуфут–кале, де містилась державна скарбниця та оборонні споруди [10, с. 49; 15, с. 119; 22, с. 134]. У кожному ж цих міст (в Бахчисарай, в Саланчику і в Чуфут–кале) знаходився ханський палац (у випадку з Саланчиком таких палаців було аж чотири – Девлет–сарай, Альма–сарай, Ашлама–сарай та Улакли–сарай). Отже, можна говорити

про формування системи міської агломерації Тахт–Елі, яка була доказом посилення ханської влади Менглі, Саадата і Сахіба Гіреїв, оскільки служила для показу їхньої могутності в порівнянні з карачі–беями (котрі контролювали значно менші міста) з одної сторони і символізувала повернення до ординської концепції Тахт–Елі, з іншої, оскільки всі ці правителі бажали бачити Крим, а саме – його Тахт–Елі, центром відновленої Золотої Орди [5, с. 88–90, 207]. Певні паралелі можна простежити й з перськими та османськими традиціями. У Ірані, ще з часів Ахеменідів система адміністративних повноважень і владних структур була розосереджена в кількох столицях, така ж традиція збереглась в ісламському Ірані [24, с. 228–236]. У Криму, окрім Тахт–Елі, в якому, за Сахіба Гірея і його наступників – хан, його родина, державні інститути, сакральний і економічний центр держави знаходились в різних місцях, були ще й інші палаци – палац хана у селищі Сюрень, палац калги в Акмеджиді, палац нуреддіна в Качі–сарай, резиденція ногайських сераскерів у Боли–сарай [6, с. 300; 7]. А в Османській імперії султан мав пишні резиденції не лише в Стамбулі, але й у Бурсі (сакральний центр Османської імперії, де було поховано більшість її правителів) та Едірне (важливий економічний центр імперії) [21, с. 39, 361]. Наслідкування цих звичаїв ставили ханів в один ряд зі східними владиками в очах їхніх підданих, хоча при цьому кримськотатарська державно–політична система залишалась незмінною.

Таким чином, можна зробити висновок, що Хансарай, до пожежі 1736 року був взірцем синтезу кримськотатарської, османської та перської палацової архітектури з окремими елементами європейського мистецтва. Його образ служив прагненням ханів до посилення своєї влади над державою, не порушуючи при цьому ординських державних традицій. Кримські хани, які внесли значний внесок в розбудову Хансарая (або інших плаців Кримського ханства) і були найбільш могутніми володарями у порівнянні зі своїми попередниками та наступниками. Хансарай і місто Бахчисарай в цілому, було нерозривно пов'язано із сусідніми містами–супутниками. Вони склали єдине ціле у складі Тахт–Елі, населення якого в той час переважало населення багатьох європейських міст. Через складну історичну долю, руйнацію та численні ремонти і реставрації, які лише спотворили первісний вигляд будівлі – на нинішній день Хансарай є лише тінню своєї колишньої слави. Пам'ятка потребує дбайливого збереження і негайної реставрації її окремих частин, що через складні політичні обставини є дуже ускладненим завданням.

Список використаних джерел

1. 'Бахчисарайские арабские и турецкие надписи', 1848, *Записки Одесского общества истории и древностей*, Т. II, с.489–524.
2. Богданова, НА., 1963. 'История постройки, ремонтов и реставрации бывшего Ханского дворца в Бахчисарае', Бахчисарай, 46 с.

3. Броневский, М., 1867. 'Описание Крыма (Tatariae Descriptio)', *Записки Одесского общества истории и древностей*, Т. VI, с.344–366.
4. 'Всеобщая история архитектуры в 12 томах. Архитектуры стран Средиземноморья, Африки и Азии в VI–XIX веках', 1969, *Под реакцией Прибыtkовой А. М.*, М., 477 с.
5. Гайворонский, О., 2007. 'Два дракона: каменные стражи Хансарая', *Qaseret*, Симферополь, №32. [online] Доступно: <https://avdet.org/ru/2016/01/03/dva-drakona-kamennye-strazhi-hansaraya/>
6. Гайворонский, О., 2010. 'Крымские ханы XV–XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды', *Повелители двух материков*, Киев, Т.I, 396 с.
7. Гайворонский, О., 2007. 'Семь дворцов крымских ханов', *Qaseret*, Симф., №93. [online] Доступно: <https://avdet.org/ru/2015/11/21/se-dvortsov-krumskih-hanov>
8. Домбровский, ФМ., 1863. 'Дворец крымских ханов в Бахчисарае', Симф., 76 с.
9. Ионина, Н., 2007. '100 великих дворцов мира', М., 200 с.
10. 'Книга путешествия: Турецкий автор Эвлия Челеби о Крыме (1666–67)', 1999, *Пер. и комментарии. Е. В. Бахревского*, Симф., 144 с.
11. Козицкий, А., Підкова, І., 2007. 'Энциклопедия Львова', Львів, Т.I, 656 с.
12. Котов, ГИ., 1896. 'Бахчисарайский дворец', *Зодчий*, Симф., №1, с.1–13.
13. 'Легенды Крыма', 2005, *Под ред. Филатова М.*, Симф., 76 с.
14. Манштейн, К., 1875. 'Записки о России генерала Манштейна', СПб., 399 с.
15. 'Описание Чёрного моря и Татарии составил доминиканец Эмидио Дортелли Д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч. 1634 г.', *Записки Одесского общества истории и древностей*, Т. XXIV, с.97–134.
16. Нагаева, ЗС., Абдурахманова, ЛА, 2011. 'Исторические этапы застройки Бахчисарайского дворцового комплекса', Симф., Вип.26, с.48–55.
17. Никольский, ПВ., 1924. 'Бахчисарай: культурно–исторические экскурсии', Симф., 64 с.
18. Смирнов, ВД., 1887. 'Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века', СПб., с.255.
19. Стародуб–Еникеева, Т., 2004. 'Сокровища исламской архитектуры', М., 455 с.
20. 'Термин «Золотой престол» в Поволжье по данным арабографичных источников (к вопросу о статусе г. Булгара на ордынском и постордынском пространстве)', 2008, *Эховеков, Казань*, №1, с.143–151.
21. Финкель, К., 2009. 'История Османской империи', М., 830 с.
22. Халим, Гирей Султан, 2004. 'Розовый куст крымских ханов или история Крыма', *перевод А. Ильми*, Симф., 159 с.
23. Якобсон, АЛ., 1973. 'Крым в Средние века', М., 172 с.
24. Ferrier, Ronald, 1989. 'The Arts of Persia', Yale, 334 p.
25. Osmanow, Elwis, 2016. 'Pałac chanów krymskich w Bachczysaraju', Wrocław, 124 s.
26. Remmal, Hoca, 1973. 'Tarihi Sahib Giray Han', Istanbul, 311 s.
5. Gajvoronskij, O., 2007. 'Dva drakona: kamennye strazhi Hansaraja (Two dragons: the stone guards of Hansarai)', *Qaseret*, Simferopol', №32. [online] Dostupno: <https://avdet.org/ru/2016/01/03/dva-drakona-kamennye-strazhi-hansaraya/>
6. Gajvoronskij, O., 2010. 'Krymskie hany XV–XVI stoletij i bor'ba za nasledstvo Velikoj Ordy (Crimean Khans of the XV – XVI centuries and the struggle for the inheritance of the Great Horde)', *Poveliteli dvuh materikov*, Kiev, T.I, 396 s.
7. Gajvorons'kij, O., 2007. 'Sem' dvorcov krymskih hanov (Seven Palaces of the Crimean Khans)', *Qaseret*, Simf., №93. [online] Dostupno: <https://avdet.org/ru/2015/11/21/se-dvortsov-krumskih-hanov>
8. Dombrov's'kij, FM., 1863. 'Dvorec krymskih hanov v Bahchisarae (Palace of the Crimean Khans in Bakhchisarai)', Simf., 76 s.
9. Ionina, N., 2007. '100 velikih dvorcov mira (100 great palaces of the world)', M., 200 s.
10. 'Kniga puteshestvija: Tureckij avtor Jevlija Chelebi o Kryme (1666–67) (Travel Book: Turkish author Evliya Celebi about Crimea (1666–67))', 1999, *Per. i kommentarii. E. V. Bahrevskogo*, Simf., 144 s.
11. Kozyc'kyj, A., Pidkova, I., 2007. 'Encyklopedija L'vova (Encyclopedia of Lviv)', L'viv, T.I, 656 s.
12. Kotov, GI., 1896. 'Bahchisarajskij dvorec (Bakhchisarai Palace)', *Zodchij*, Simf., №1, s.1–13.
13. 'Legendy Kryma (Legends of Crimea)', 2005, *Pod red. Filatova M.*, Simf., 76 s.
14. Manshtejn, K., 1875. 'Zapiski o Rossii generala Manshtejna (Notes on Russia by General Manstein)', SPB., 399 s.
15. 'Opisanie Chjornogo morja i Tatarii sostavil dominikanec Jemmidio Dortelli D'Askoli, prefekt Kaffy, Tatarii i proch. 1634 g. (The description of the Black Sea and Tataria was composed by the Dominican Emmidio Dortelli D'Ascoli, the prefect of Kaffa, Tataria, and so on. 1634)', *Zapiski Odesskogo obshhestva istorii i drevnostej*, T. XXIV, s.97–134.
16. Nagaeva, ZS., Abdurahmanova, LA, 2011. 'Istoricheskie jetyapy zastrojki Bahchisarajskogo dvorcovogo kompleksa (Historical stages of building of the Bakhchisarai palace complex)', Simf., Vip.26, s.48–55.
17. Nikol'skij, PV., 1924. 'Bahchisaraj: kul'turno–istoricheskie jekskursii (Bakhchisarai: cultural and historical excursions)', Simf., 64 s.
18. Smirnov, VD., 1887. 'Krymskoe hanstvo pod verhovenstvom Osmanskoy Porty do nachala XVIII veka (Crimean Khanate under the rule of the Ottoman Porta until the beginning of the XVIII century)', SPB., s.255.
19. Starodub–Enikeeva, T., 2004. 'Sokrovishha islamskoj arhitektury (Treasures of Islamic architecture)', M., 455 s.
20. 'Termin «Zolotoj prestol» v Povolzh'e po dannym arabografichnyh istochnikov (k voprosu o statuse g. Bulgara na ordynskom i postordynskom prostranstve) (The term «Golden Throne» in the Volga region according to arabographic sources (to the question of the status of the city of Bulgar in the Horde and the postdrydinsky space))', 2008, *Jehovekov, Kazan'*, №1, s.143–151.
21. Finkel', K., 2009. 'Istorija Osmanskoy imperii (Ottoman Empire History) (Rose bush of the Crimean Khans or the history of Crimea)', M., 830 s.
22. Halim, Girej Sultan, 2004. 'Rozovyj kust krymskih hanov ili istorija Kryma', *perevod A. Il'mi*, Simf., 159 s.
23. Jakobson, AL., 1973. 'Krym v Srednie veka (Crimea in the Middle Ages)', M., 172 s.
24. Ferrier, Ronald, 1989. 'The Arts of Persia', Yale, 334 p.
25. Osmanow, Elwis, 2016. 'Pałac chanów krymskich w Bachczysaraju', Wrocław, 124 s.
26. Remmal, Hoca, 1973. 'Tarihi Sahib Giray Han', Istanbul, 311 s.

References

1. 'Bahchisarajskie arabskie i tureckie nadpisi (Bakhchisarai Arabic and Turkish inscriptions)', 1848, *Zapiski Odesskogo obshhestva istorii i drevnostej*, T. II, s.489–524.
2. Bogdanova, NA., 1963. 'Istorija postrojki, remontov i restavracii byvshego Hanskogo dvorca v Bahchisarae (History of construction, repairs and restoration of the former Khan's palace in Bakhchisarai)', Bahchisaraj, 46 s.
3. Bronevs'kij, M., 1867. 'Opisanie Kryma (Tatariae Descriptio) (Description of Crimea (Tatariae Descriptio))', *Zapiski Odesskogo obshhestva istorii i drevnostej*, T. VI, s.344–366.
4. 'Vseobshhaja istorija arhitektury v 12 tomah. Arhitektury stran Sredizemnomor'ja, Afriki i Azii v VI–XIX vekah (The general history of architecture in 12 volumes. Architecture of the Mediterranean, Africa and Asia in the 6th – 19th centuries)', 1969, *Pod reakciej Pribytkovoj A. M.*, М., 477 с.

* * *